

УДК 821.161.2 – 311.6.09

ПЕРСОНОСФЕРА РОМАНУ А. КОКОТЮХИ „ЧЕРВОНИЙ”

Людмила Миколаївна Ромас

orcid.org/0000-0003-1755-5857

nushalansberg@gmail.com

Кандидат філологічних наук, доцент

Кафедра української літератури

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна

Анотація. Досліджено персоносферу роману „Червоний” сучасного українського письменника А. Кокотюхи. Серед персонажів роману виділено ті, які пізнаються як особистості в історико-культурних та соціально-політичних реаліях. З’ясовано, що композиційною особливістю роману є те, що він написаний у вигляді трьох зошитів від імені трьох другорядних персонажів, ступінь важливості яких визначається їх роллю в розвитку сюжету. Доведено, що комунікація автора з читачем відбувається опосередковано, через експліцитних персонажів із трьох різних історій про одну й ту ж саму людину. Опозицію „двох правд” показано через експліцитних авторів (Клим Рогозний, Григорій Титаренко), представлених у творі образами розповідачів, які виконують функції уявного автора. Проаналізовано моделювання специфічних сукупностей образів роману: представників радянського режиму, вільних людей, переконаних у справедливості своєї боротьби за визволення України від окупантів, і специфічну сукупність табірних об’єктів-персонажів.

Ключові слова: роман, персоносфера, образ, моделювання, історичний факт, другорядний персонаж, А. Кокотюха.

Р. Бенедікт, Ю. Лотман, С. Лур’є називають традиції, вірування, звичаї та ритуали „сакральним ядром культури” [1]. Це поняття, увійшовши в культурологію, породило інше – „персоносфера”. Сучасній науці відоме тільки одне його визначення, подане Г. Хазагеровим:

...сфера літературних, історичних, культурних, фольклорних, релігійних персонажів. І тут можна говорити не тільки про національну персоносферу, а й про персоносферу окремої людини, персоносферу соціальної групи... [9, с. 134].

Це визначення базується на теорії Д. Лихачова про те, що людина

завжди є центральним об'єктом літературної творчості. У співвідношенні із зображенням людини знаходиться і все інше: не тільки зображення соціальної дійсності, побуту, але й природи, історичної змінюваності світу [5, с. 3].

Серед трактувань поняття „персоносфера” нам найбільше імпонує визначення О. Червінської, яка стверджує, що персоносфера – це „специфічна сукупність об'єктів, що можуть бути визначені як персонажі” [10, с. 89]. Хотілося б зацентувати увагу на словосполученні „специфічна сукупність”. Не окремо виділений образ, а саме специфічна сукупність, яка уможлиблює потрактування в романі „Червоний” А. Кокотюхи як мінімум трьох специфічних груп людей. Перші представляють владу і виконують накази, другі – вільні люди, переконані у справедливості своєї боротьби за визволення України від окупантів, а треті – це специфічна сукупність табірних об'єктів, що можуть бути визначені як персонажі. І тут хотілося б ще зауважити на тезі Н. Нікоряк, про персоносферу як „явище, що пов'язане зі структурною організацією тексту у зрізі взаємостосунків між персонажами” [6, с. 181]. Поєднання цих тлумачень поняття „персоносфера” дає необмежений обшир для аналізу роману „Червоний” А. Кокотюхи в зазначеному аспекті.

Серед типів персонажів, перерахованих Г. Хазагеровим, не останнє місце відводиться історичним, які пізнаються як особистості в історико-культурних та соціально-політичних реаліях. Хоча героїв А. Кокотюхи важко назвати історичними, бо вони вигадані, та все ж у романі використані деякі історичні факти. Тому вести мову про персоносферу хоча б умовно історичних осіб правомірно. В одному з інтерв'ю письменник назвав роман „Червоний” історичним, оскільки в ньому розповідається про події

в Україні після другої світової війни [3]. Автор сконцентрував проблематику твору на героях з особливим поглядом на протистояння руху спротиву УПА сталінській машині винищення „незручних” народів, спробував художньо осмислити причини та наслідки повстанського руху на Волині й опору сталінському режиму в таборах [8].

Особливістю роману „Червоний” є те, що він написаний у вигляді трьох зошитів і від імені трьох другорядних персонажів. Як зазначає в передмові Вахтанг Кіпіані, читачеві

...доведеться пережити три окремі історії, що врешті складуться в один пазл. Спогади, записані зі слів „акторів другого плану” – міліціонера-східняка Михайла Середи, кагебіста Лева Доброхотова чи колишнього червоноармійця-танкіста Гурова, – дають можливість прожити життя Данила Червоного, бути разом з ним так довго, як цього вимагає авторський замисел [4, с. 8].

Ці троє „акторів другого плану” – безпосередні учасники описаних подій (Україна, Волинь, осінь 1947; Україна, Волинь, весна 1948; Комі АРСР, Воркута, осінь 1948 – весна 1949 року) і розповідачі.

У представлених трьох історіях фігурує образ Данила Червоного, головного героя, який з’являється на сторінках роману не відразу: у деяких моментах його присутність досить епізодична, бо найбільше про нього розповідають автори трьох зошитів. Тих, хто трапляється йому на шляху, правомірно вважати другорядними персонажами. Вони дуже різняться між собою залежно від ступеня важливості в розвитку сюжету. Одні з них лише виконують якісь службові функції (Дмитро Калязін, Казимир Сичевський, Василь Задура), інші є, так би мовити, „технічними” персонажами (Єлизавета Олексіївна – вчителька російської мови, яку вбили псевдоупівці), але деяким з них автором відведена дуже важлива роль у розкритті життєвої філософії не лише Данила Червоного, а й наприклад, автора першого зошита Михайла Середи. У сучасного читача відразу з’являється відчуття, що Середка – справедливий і чесний хлопець, який хоче розібратися в цій „війні після війни”. Особливе враження на нього справляє знайомство з дільничним села Ямки:

Коли розходилися – не втримався я, обійнявся з Василем Задурою. Так уже мені сподобався цей мужик, фронтовик, який не боїться косих поглядів, вбирається в міліцейську форму, служить Радянському Союзу і, як може, охороняє односельців від лісових бандитів. На відміну від них, дільничний не ховався і, як мені здалося, нікого особливо не боявся [4, с. 63].

У розвитку сюжету цей персонаж грає не досить важливу роль, але допомагає читачеві відкрити нові грані характеру Михайла Середи.

У будь-якому літературно-художньому творі другорядним героям приділяється значно менше авторської уваги, і вони виконують допоміжну роль, оскільки саме у стосунках із ними відбувається глибше розкриття характеру головного. Комунікація автора з читачем відбувається опосередковано, через експліцитних персонажів з трьох різних історій про одну й ту ж людину, записаних у трьох зошитах, з яких і складається твір.

У романі А. Кокотюхи „Червоний” є оповідач, дистанційований від зображуваних подій (Клим Rogozний, хлопець, до рук якого потрапили зошити, укладені Григорієм Титаренком – дядьком Кліма), а є безпосередні учасники подій – розповідачі й автори трьох історій із зошитів: Михайло Середя, Лев Доброхотов та Віктор Гуров. Саме ці експліцитні автори представлені у творі образами розповідачів, осіб, які виконують функції уявного автора. Клим Rogozний стверджує:

...в цій історії моя роль дуже скромна. Найголовніше свого часу зробив саме він, мій рідний дядько. Саме він зібрав у трьох зошитах все, що вдалося дізнатися про командира УПА, чотового Данила Червоного. Саме на цю справу Титаренко поклав власне здоров'я й життя. А я лише знайшов зошити та довів її до кінця [4, с. 10].

Згаданий Климом Rogozним його дядько без перебільшення поклав своє життя заради оприлюднення матеріалів про отамана-упівця:

Виявляється, маминого двоюрідного брата, журналіста Григорія Титаренка, визнали психічно хворим і помістили до відповідного лікувального закладу. А могли посадити в тюрму, причому за статтею шістдесят другою Кримінального кодексу Української РСР: антирадянська агітація та пропаганда [4, с. 11].

Цей „фактичний” автор трьох історій про Данила Червоного найбільш віддалений від читача, ближчий теж не персоніфікований у самому творі, а представлений лише в передісторії, Клим Рогозний, який з початком першого зошита теж відійде на другий план, а вже безпосередніми авторами-розповідачами ставатимуть почергово Михайло Середа, Лев Доброхотов та Віктор Гуров, яких можна вважати художніми двійниками реальної особистості письменника, хоча вони й не головні герої.

Другорядним персонажем-розповідачем з першого зошита „Україна, Волинь, осінь 1947 року” є Михайло Середа, волею долі закинутий на територію Волині. Інформацію про нього А. Кокотюха подає через монологізоване мовлення. Мільйонер-східняк, після багатьох років осмислення тих далеких подій, досі не готовий сказати, чим для нього стала та історія, коли „... аж занадто близько познайомився з бандерівцем Червоним: подарунком долі чи, навпаки, її прокляттям” [4, с. 29]. До зустрічі з отаманом він вважав життя в радянському суспільстві таким, що не потребує змін, у якому все влаштовано правильно і справедливо. І коли постало питання про переведення на інше місце служби, а саме до Луцького районного відділу МВС, знав, що „...на звільнених територіях Західної України, Прибалтики та частково Білорусії є націоналістичні банди, котрі всіляко заважають остаточному утвердженню радянської влади на місцях” [4, с. 33], але не усвідомлював, що йому доведеться боротися з націоналістичним бандерівським підпіллям, а тим більше не уявляв, як може змінитися його ставлення до тих, кого треба було знищувати.

Уперше Михайло Середа почув про Червоного з розповіді свого безпосереднього начальника полковника Калязіна, людини з іншим менталітетом (росіянин) і з промитими пропагандою мізками. Родом із Рязанщини, цей начальник міліції почувався на Волині досить незатишно, але був упевненим у правоті справи, яку робить. Почитавши листівки, які розповсюджували упівці, з перерахунком „фактів терору на землях України”, він говорить: „Пропаганда, брат, вона все перекручує. Ми з тобою, – на слові «ми» Калязін зробив особливий наголос, – не віримо. Бо знаємо, де правда і що наша влада нас не дурить. А тут люди не знають цього” [4, с. 44].

У кожному з трьох зошитів мова йде від автора-розповідача, тобто від першої особи. Концептуальні засади життєвої позиції другорядних персонажів роману А. Кокотюхи висловлено головно у діалогах, спогадах або роздумах, як-от у випадку розповіді полковника Калязіна про Данила Червоного. Знайомство читача з отаманом відбувається опосередковано – через портретування, подане Михайлом Середою:

Зі знімка на мене дивився хлопець, чи то пак – молодик у піджаку, вдягнутому на світлу сорочку так, щоб комір лежав трохи вище піджачного – за модою десятирічної давнини. Навіть на фото помітно, що чоловік старанно голився і взагалі стежив за собою. Він не посміхався, тонкі губи стиснув щільно. Загалом у ньому вгадувалося щось нестримне, шалене, щось таке мужнє – як на порівняно молодий вік. Фото зробили по груди, та навіть так у поставі вгадувалася сила, і не лише фізична: чоловік був худорлявим, та попри це – помітно міцним, збитим; трошки примружені очі, що дивилися прямисінько на мене, підказували – у цю мить чоловік перебуває у стані стиснутої пружини. І якщо вона розтиснеться, краще тому, на кого ця людина має зуб, поруч не стояти [4, с. 46].

Описи й діалоги в романі постійно перемежуються з роздумами чи спогадами розповідачів:

На фронті я зустрічав чимало таких людей. Переважно вони служили у фронтовій розвідці, ходили через лінію фронту і робили вигляд або й справді не боялися ані чорта, ані грому, ані кулі. Якщо такий чоловік – друг, то про таких у військах говорили: з ним можна йти у розвідку. Коли ж він воює проти тебе... Про наслідки не хотілося думати [4, с. 46].

Паралельно з тим, як Михайло Середя з документів НКВС „ближче знайомиться” зі справою Данила Червоного, зростає його повага до підпільника, і в уяві читача поступово створюється образ героя, на якого хочеться рівнятися. Розповідача цієї історії, колишнього фронтовика захоплює мужній характер упівця: „Утік? – Навіть розуміючи, що полковник розповідає мені про ворога, я не втримався: втеча з тюрми або полону завжди викликала в мене повагу” [4, с. 47].

Кожен персонаж твору А. Кокотюхи, залежно від національності, має свою точку зору на ті події, про які йдеться. У романі багато росіян, таких як Дмитро Калязін, які, можливо, справді не розуміють українців у їх прагненні позбутися чиеї б то не було „опіки”:

Підпільна підривна діяльність. Антирадянська агітація та пропаганда. І чого їм треба – польській кабалі кінець, Україну їхню, – тут полковник осікся, скоса глянув на мене, швидко виправився, – вашу Україну об’єднали, живіть собі щасливо... [4, с. 47],

а є й такі, як Середя (українець, задурманений сталінською пропагандою, який із кожною ситуацією дедалі більше починає розуміти причини спротиву місцевих жителів радянській владі). Він чимраз частіше замислюється над тим, чому під час ведення „справедливої” боротьби з бандерівцями не приходить відчуття перемоги:

Відчуття перемоги в мене не було. Ні тієї ночі, коли бійці витягнули труп того, кого я вважав бандитом. Ані коли бандерівського посіпаку, закривавленого Миколу Онищука, побитого просто в його дворі, закинули в кузов та повезли в район. Ані пізніше, коли несподівано побачив Данила Червоного і все в моїй голові заплуталося остаточно [4, с. 109].

Автор протиставляє різні точки зору на описувані події: хтось (лейтенант Собінов) вважає всіх навколо себе „фашистською сволотою”, яка здатна вистрелити в спину, а Михайлові Середі здається, що „земля горить у нас під ногами” [4, с. 110]. Якщо інші другорядні персонажі оприлюднюють свої судження про „лісових бандитів” через діалоги й монологи, то про ставлення до подій Середи ми дізнаємося з його роздумів, бо він не наважується говорити про це вслух. Та й сам „зошит” – це спогади про події, віддалені в часі, які розповідач уже осмислив, і читач сприймає їх почергово як дві різні точки зору: Середя – безпосередній учасник подій і Середя – аналітик. Як людина того часу, він зважає кожен свій крок, як-от, отримавши записку із запрошенням на розмову з Червоним:

Чесно кажучи, в мене тоді навіть на думці не було взяти когось із собою чи взагалі комусь про цю пригоду розказати. По-перше, в Ямках не було жодної людини, вартої довіри для такої справи, а дзвонити Калязіну, аби порадитись, не вважав за потрібне [4, с. 113].

Спрацьовує й традиційне українське упередження: „що люди скажуть”: Середя роздумує над тим, як це буде сприйнято: „фронтвик, бойовий офіцер, міліцейський оперативник узгоджує свої кроки по телефону з начальством” [4, с. 113]. Але не тільки це зупиняє – честь не дозволяє йому не зважити на прохання отамана прийти самому.

У будь-якій описуваній ситуації А. Кокотюха зосереджує увагу реципієнта на різноманітних описах. Частіше це житло й портрети героїв. Під час першої зустрічі Середя з Данилом Червоним детально описується криївка, облаштована для довгого в ній перебування: „справжній бункер, зроблений старанно, дбайливо” [4, с. 116]. Хоча епос передбачає зображення подій такими, що відбулися, на деяких моментах розповіді втрачається відчуття реальності й узагалі видається, що дивишся фільм, у якому досить зримо постають описувані картини. Герой-розповідач відразу констатує: „Хоча польська служба безпеки фотографувала Данила Червоного десять років тому і з того часу він напевне змінився, вираз на обличчі лишився той самий” [4, с. 117]. Розповідач з першого зошита й надалі намагається ствердити в читача думку про героя-воїна гідного поваги:

...такого чоловіка важко уявити в цивільному костюмі де-небудь у конторі або на колгоспному полі, з вилами, за складанням сіна в копиці. Не міг він бути і шкільним учителем, університетським професором чи директором заводу [4, с. 117].

Михайло Середя фіксує найдрібніші деталі зовнішнього вигляду отамана: і мундир німецького покрою, і легкий плетений светр, і портупею, і добротні офіцерські чоботи, і чорне галіфе, звертає увагу навіть на маленькі нашивки на рукавах. Деталізований опис інтер'єру та зовнішності героя-упівця переривається вкрапленнями-поясненнями розповідача, які засвідчують людську підтримку повстанському рухові: „по селах та містах таємно працювали

маленькі майстерні, котрі виконували замовлення УПА, обшиваючи їх мундирами, светрами, шкарпетками, онучами та білизною” [4, с. 118].

Середа-оперативник машинально фіксує прикмети отамана й паралельно з цим бореться з бажанням „вчепитися в горло вбивці”. Його вражає рівний, здавалося, без емоцій голос Данила. Для протиставлення позицій двох персонажів автор вдається до використання яскравих порівнянь у мові кожного з них. Середа порівнює підпільників зі щурами, а Червоний радянських міліціонерів – з цепними собаками. Розмова відбувається наодинці. Діалог представників двох життєвих філософій, представників двох ідеологій вражає своєю категоричністю й демонстрацією повної переваги українця-повстанця над „зрадянщеним” українцем. Михайло Середа більше слухав, ніж говорив, бо отаман не лишив і „шпарини для дискусій”. Ставлячи риторичні питання, Червоний „обеззброював” оперативника:

чому всюди, де нема комуністів, називатися громадянином і мати громадянські права – це честь. А тут „громадянином” тебе називають, коли позбавляють громадянських прав. Ніколи не думав про це, друже Михайло? [4, с. 120].

Дуже красномовно і вже досить емоційно Данило пояснює, різницю між товаришем і громадянином:

щойно стаєш для них ворогом народу, відразу перестаєш бути товаришем. Тебе заковують у кайдани, тягнуть в тюрму, там б’ють смертним боєм, і ти вже не товариш – ти громадянин. Лише громадянин! – він красномовно підніс до стелі пальця. – Без прав, поза законом, вимазаний власною кров’ю, власним лайном, злочинець для комуністів та народу: ось що таке означає для советів „громадянин”. Товаришів голодом морити не можна. Громадян – дуже просто, досить віддати належний наказ з Кремля [4, с. 120].

Роздуми про існування держави і в першому, і в третьому зошитах зводяться до того, що держава Україна існує тільки у свідомості таких героїв, як Данило Червоний: „Советський Союз – то не наша держава. Він убивав нас, мордував, морив голодом, морозив у Сибіру” [4, с. 124], а Середа переконаний, що його батьківщина –

Радянський Союз. Він не міг пробачити бандерівцям смертей Лізи, учительки російської мови, у яку він встиг закохатися, та дільничного Василя Задури. Тому найбільшим потрясінням для нього стала розповідь Данила Червоного про злочини, які від імені упівців чинили перевдягнені агенти НКВС.

У житті Михайла Середи було всього дві зустрічі з Данилом Червоним. Мету першої, на яку його покликав сам отаман, він так достеменно і не зрозумів, а от друга й остання відбулася досить швидко після першої й кардинально змінила погляди лейтенанта з Чернігівщини про бандерівців. Отаман як начебто спеціально для нього влаштував „показовий виступ”, зробивши свідком того, як енкаведесівці, перевдягнувшись у повстанців, чинять свої розправи над мирним населенням. Важливу роль в останньому розділі першого зошита відіграють персонажі другого плану (полонені енкаведесівці) для опису позиції головного героя отамана Червоного. Автор поляризує поведінку і погляди представників „двох ідеологічних систем”, а Михайло Середя стає ніби проміжною ланкою між ними. Увесь перший зошит написаний у вигляді інтерв'ю чи то сповіді. Журналістові Григорію Титаренку колишній оперативник зізнався, що не розуміє, як краще назвати процес, заради якого розпочав розмову, – признанням чи покаяттям. Через тридцять з гаком років, аналізуючи події тих часів, автор першого зошита все ж вирішив не сповідатися, не каятися, а просто розповісти людям правду.

Другу філософію існування можна витлумачити через образ розповідача наступної історії відставного полковника КДБ, заслуженого чекіста Лева Доброхотова, автора другого зошита „Україна, Волинь, весна 1948 року”. У першому зошиті можна й не помітити епізодичної згадки про цього другорядного персонажа полковником Дмитром Калязіним:

Треба дати зрозуміти бандитам та їхнім допомагачам: не вони все контролюють з лісів, а ми – радянська влада – на місцях. Хтось обов'язково себе видасть. І тут уже агентура триматиме вуха вгору: наші теж роботу ведуть із населенням будь здоров, майор Доброхотов Лев Наумович свою справу знає. <...> Начальник управління МГБ у Волинській області. Тільки навряд чи ти з ним зустрінешся, та й не треба тобі, Михайле... [4, с. 52].

Другий зошит, на відміну від першого, по-іншому структуровано. Хоча так само, як і в першому, мова йде від першої особи (Лева Доброхотова), розповідь постійно перемежується „Примітками Кліма Рогозного”, які можна потрактувати як один із позасюжетних елементів, призначених для сучасного читача, який погано орієнтується в історичному процесі ХХ століття. Зазвичай, у творі є авторські відступи, які поділяють на ліричні, філософські, публіцистичні й історичні. Але в романі наявні й „неавторські” або „невласнеавторські” (зноски, примітки), укладені в уста персонажа, розповідача, умонтовані документи, цитати, цифрові дані, таблиці тощо [7]. У примітках Клим Рогозний розповідає читачеві, як у Радянському Союзі спецслужби контролювали журналістику, як батько Лева Доброхотова перехрестився з юдейської віри в православну, про сфабрикований радянською владою і реалізований НКВС процес, який увійшов в історію під назвою „Розстріляне Відродження”, про наказ Сталіна вважати зрадниками батьківщини тих, хто потрапив у полон, про публічні акції залякування місцевого населення, які практикувала радянська влада, про діяльність сексотів у всіх організаціях, про жахливі тортури в катівнях НКВС. Подібні „неавторські” відступи, яких налічується одинадцять (а ще численні зноски), містять узагальнення, спостереження, аналіз. Вони надають масштабності зображенню, розшифровують незрозумілі моменти, містять пряме відсилання до історії.

Окрім відмінної структурованості другого зошита, його від першого і третього відрізняє обсяг, і це обґрунтовано автором у пролозі: Лев Доброхотов – останній з трьох очевидців, з якими спілкувався збирач фактів Григорій Титаренко, і цей очевидець доклав немало зусиль, щоб знищити свого співбесідника:

...відставний полковник КГБ... свою професійну пильність не втратив навіть на пенсії. Спочатку прийняв молодого допитливого журналіста... А вже потім, коли Титаренко пішов, дав знати, куди слід: ходить тут один тип, ставить запитання, яких не повинен ставити... [4, с. 15].

У другому зошиті уявна присутність Григорія Титаренка більш відчутна, ніж у першому, бо кадебіст сам часто звертається до нього з питаннями на кшталт „То вас цікавить, чи пам’ятаю я такого собі

Данила Червоного?” або „Ось ви працюєте журналістом, так?” [4, с. 155].

У розмові з Титаренком розповідач „Зошита другого” кадебіст Лев Доброхотов хоч і ототожнює отамана з бандитом, усе ж визнає його сильним, вправним, гідним собі суперником:

...Данило Червоний вважався на Волині особливо небезпечним злочинцем. У нас на допитах затримані погрожували: „Нічого, Остап до вас іще добереться! Він вам пустить червоних півнів”. Саме тому його група й він особисто становили для нас досить велику небезпеку... Знайти та знешкодити Червоного стало для мене справою честі [4, с. 164–165].

Сам енкаведесівець помічає за повстанцем фанатичну відданість обраній справі й упевненість у своїх силах, поважає його за сміливі спроби самотійно протистояти налагодженій системі, визнає вмілим стратегом:

...він сам і його мобільна група самі визначали для себе стратегічні завдання, напрямки ударів, коротше – боролися з радянською владою автономно, як кажуть, на свій страх і ризик. Без централізованого забезпечення фінансами, харчем, зброєю. Ось це я називаю фанатизмом [4, с. 170].

Фінал другої розповіді, як і першої, залишається відкритим, незважаючи на арешт невловимого ватажка повстанців через підступність проведеної чекістами операції „ловлі на живця” (виманили його на вагітну кохану жінку). Після чергової „Примітки Кліма Рогозного”, в якій проілюстровано, як „садисти в енкаведистській формі били на допитах смертним боєм”, автор майстерно перекидає місточок до „Зошита третього” з підзаголовком: „Комі АРСР, Воркута, осінь 1948 – весна 1949 року”: „Витримував не кожен. Проте, судячи з того, що дізнався Григорій Титаренко від Віктора Гурова, командир УПА Данило Червоний гідно пройшов і крізь це пекло, аби опинитися в іншому і вижити там” [4, с. 196].

На якомусь етапі більшість другорядних героїв роману А. Кокотюхи опиняються в межовій ситуації, у своєрідному пограничному стані, коли вони вже начебто розуміють несправедливість системи, але ще не можуть і навіть не знають, як

від неї відійти, змінити щось у собі й навколо себе. Таким є колишній танкіст, а тепер табірний в'язень, розповідач „Зошта третього” Віктор Гуров. Його філософія життя зводиться до пройденого мільйонами радянських людей – життя за схемою. У цьому можна вбачати деякою мірою позицію приреченості в житті. У випадку з Гуровим це швидше позиція сліпого наслідування попередніх життєвих ситуацій, звичка коритися, не шукати інших шляхів чи хоча б варіантів того ж протоптаного шляху, а просто пливати за течією, приймаючи все, що з тобою відбувається, як належне. Спочатку він почув лише його прізвище, зовнішньо всі в'язні не відрізнялися один від одного, але в одязі новоприбулих українців вразили „справжнісінькі хромові офіцерські чоботи” [4, с. 208]. „Дуже скоро не лише я один – ми всі зрозуміли, як і чому Червоний, його друзі-бандерівці та прибалтійські «лісові брати» доїхали до місця відбуття покарання у своєму одязі та навіть власних чоботях” [4, с. 209]. Віктор Гуров зненавидів Червоного і всіх, хто прийшов з ним, бо: „На відміну від мене та хлопців із моєї похоронної команди, прибулі були справжніми зрадниками та ворогами” [4, с. 206]. На початку читання цієї історії можна говорити про танкіста як про інертного персонажа, але надалі під впливом націоналістів і під час розправи в нічному бараці сук на бандерівцями він починає задумуватись над своєю життєвою драмою, він зрозумів, що

не бажав ставати ані на бік сук, яких привів сюди мародер та гвалтівник Зубанов, ані на бік націоналістів, до яких долучилися чисельно менші прибалти, я вперше відчув гостру потребу щось зробити. Відчути себе знову чоловіком, здатним огризатися [4, с. 331].

Утягнувшись у бійку, він врятував життя Данила Червоного.

Хоча Віктор Гуров був засуджений за тією ж самою статтею, що й бандерівці, він не вбачав у цьому нічого спільного і тримався від них подалі:

Більше того: такі, як Червоний, на моє переконання, служили фашистам, потім американцям, тобто ворогам радянської влади. У мене, наприклад, була зовсім інша історія та до справжньої зради батьківщини я не мав жодного стосунку [4, с. 220], – думає він.

Спочатку танкіст помилково вважав, що бандерівці ненавидять росіян і ще й тому тримався від них на відстані. Його дивувало те, що вони говорять скрізь українською, хоча добре знають російську, що від самого початку ця група в'язнів була „досить організованою, закритою, вони самі не надто шукали з іншими мешканцями бараку контактів ближчих, аніж того вимагали правила співжиття під одним дахом” [4, с. 221].

Як і у двох попередніх історіях, у третій знайомство з головним героєм відбувається через посередництво другорядного персонажа-розповідача. Усі події ми сприймаємо крізь призму поглядів Віктора Гурова, який аналізує стосунки між усіма групами ув'язнених і починає замислювати над тим, чому політичні симпатизують бандерівцям. Читач стежить на роздумами героя-розповідача з приводу знання російської мови різними народами Радянського Союзу. Зважаючи на всі попередні знайомства з людьми, що російську мову знали, він щиро дивується:

...то для них справді чужа мова! Іноземна! Ну, як для нас із вами польська чи чеська. Ні, звісно, вони все розуміли, навіть говорили каліченою російською, коли спілкувались з кимось із нас або з начальством. Та в більшості випадків, принаймні в розмовах зі мною, яких було немало, Данило Червоний розмовляв українською. І я його розумів [4, с. 227].

Поряд із Гуровим на сторінках роману з'являється ще один персонаж другого плану – викладач права, доцент Ленінградського університету Борис Шліхт. Його позиція виважена, якщо треба, і закостеніла в певному сенсі, адже він не кидається із захопленням у політичне життя, але й категорично не відмовляється від нього. Він знається на міжнародному праві, пояснює Гурову, що в СРСР мають дотримуватися міжнародних конвенцій щодо утримання ув'язнених, хоча б на папері. Невеликі штрихи, подані А. Кокотюхою, свідчать про послідовність у його поглядах на життя, філософське розуміння свободи: „...хоч табірне керівництво та конвойні перебувають по той бік дроту, їхня свобода – насправді теж формальність. Вони пов'язані Системою так само, як і ми...” [4, с. 204]. Людина досить оптимістична, яка навіть у табірному житті вишукувала позитиви: на волі він ніяк не міг позбутися ганебної

звички палити, а тут через огиду не зміг підбирати недопалки й кинув. Віктор Гуров знаходить спільне в поведінці цих двох людей, у їх роздумах про життя, у потрактуванні „політики партії”: „Тепер Червоний говорив, наче отой засуджений за критику влади інститутський доцент” [4, с. 243]. А після влаштованого українцями табірною повстання саме Шліхт „тихенько” пояснював Гурову те ж саме, що говорив Червоний:

в’язні з України та прибалтійці справді не зламалися і протрималися гідно лише тому, що не відчували себе зрадженими своєю країною. Вони сприймали своє становище як ворожий полон, ні на що й ні на кого, крім себе, не покладалися, і тому, чим далі, тим більше людей перетягували на свій бік з тих, хто бачив їхню виваженість і організованість [4, с. 246–247].

Третій герой-розповідач А. Кокотюхи перебуває в межовій ситуації: він іще не вільний, але вже й не „поневолений” радянською ідеологією, як і більшість героїв цього роману. Після розмов з Червоним Віктор Гуров задумується над тим, що він, герой, чомусь відбуває покарання за те, що його танк згорів, друзі загинули, а він вижив. Поляризація поглядів, можливо, й змінюється, та опозиція, в яку ставить героїв автор, безперечно, лишається незмінною. У третьому зошиті важливого значення набувають діалоги, результатом яких є істотні зміни в усвідомленні розповідачем місії кожного з його учасників. Автор роману добирає надзвичайно переконливі докази злочинів радянської влади, укладаючи їх в уста головного героя. Коли Гуров звинувачує Червоного в тому, що він воював проти своєї батьківщини, той відповідає:

А ваш Радянський Союз, Вікторе, не моя, батьківщина! <...> Моя Батьківщина – це Україна. Не оця, придумана вами Українська Радянська Республіка, а вільна країна. <...> Мій народ – це українці. <...> Твій народ – це росіяни. Народ он Томаса, – кивок убік пораненого прибалта, який, здається, дослухався до нашої розмови, – литовці. Серед людей різні є. Тепер подумаймо, Вікторе, чому ми троє: росіянин, українець та литовець, сидимо в одному таборі за однією статтею [4, с. 242].

У третій частині роману автор відводить багато місця саме переконливим висловам Данила Червоного, на прикладі життя якого демонструє життя тисяч українських національно свідомих родин:

У нас, українців, теж є своя земля, одвічна. Але по нашій... по моїй землі спочатку топталися царські та австрійські чоботи. Потім – російські, польські, німецькі, знову російські. У мене була дружина – вона померла під час пологів у тюрмі. Її навіть вагітною тримали в вологій холодній камері. І знущалися з неї... З моєї Уляни... – Він судомно ковтнув – смикнувся знизу догори гострий борлак. – Моє дитя так і не народилося. І це була ваша, совіцька, радянська тюрма [4, с. 243].

Данило Червоний змушує героя-танкіста усвідомити, що в них різні батьківщини:

Мене, в усякому разі, моя батьківщина не зраджувала. І напризволяще не кидала. Не лишала помирати ось тут, де каторжна праця з ранку до ночі. Й бандити, які заріжуть швидше, ніж застрелить вартовий при спробі втечі. Над цим подумай, чоловіче... [4, с. 246].

Результатом таких бесід стає розуміння, хай і запізніле, слухняним виконувачем наказів начальства Віктором Гуровим правоти Червоного:

ніхто з нас, засуджених радянським військовим судом, фронтовиків навіть не думав опиратися своїй долі. Та переглядати власні погляди на те, що відбувалося в країні. Скажу вам – і без агітації таких, як Червоний, ми б рано чи пізно зрозуміли, що винні не прокурори та судді, а сама система. Не дурні, слава Богу. Але на той час ніхто не говорив з нами про такі речі. Так, тепер готовий визнати: очевидні речі [4, с. 248].

Персоносфера роману постійно розширюється. Автор третього зошита вдається до детального опису табірної життя та розкриття таких специфічних сукупностей образів, як „зсучені”, „блатні”, „злодії”, „доходяги”, „політичні”, використовуючи при цьому відповідну лексику. Яскраво зображено закони, поняття й обстановку злочинського світу:

„Червоний табір”, або „червона зона”, – місце позбавлення волі, де внутрішнім розпорядком керує адміністрація і де вона має більше впливу, ніж кримінальники. Ті в’язні, хто співпрацює з адміністрацією, називаються „активом” і носять червоні пов’язки [4, с. 218].

Автор не дарма деталізує зображення того пекла, в якому довелося опинитися чотовому УПА, адже саме завдяки подібним описам, ми можемо уявити особистість головного героя, зрозуміти драматизм ситуації, в яку він потрапив, а також переконатися у протизаконних діях більшовиків на наших землях.

Письменник деталізує вражаючі сцени безчинств табірної начальства (розстріл новоприбулих злодіїв, який за іронією долі відбувається в супроводі пісні „Я другой такой страны не знаю, / Где так вольно дышит человек! ”) [4, с. 258], розповідає, як Данило Червоний добився законного вихідного для зеків, як зумів організувати своє оточення для втечі, починаючи від машиніста потягу і закінчуючи медичною допомогою. Порівнюючи табірні угруповання, автор постійно наголошує на вищості ідеалів українців. Наприклад, пишучи про блатних, він говорить, що вони все одно зіб’ються у зграю, перегризуться між собою, а думку про націоналістів укладає в уста самого Червоного „Ми – не зграя <...> Ми – чота, озброєний підрозділ УПА – Української повстанської армії. <...> Вони зеки, Вікторе Гуров. Ми – в’язні. Полонені. Навіть, якщо так краще зрозумієш, – військовополонені” [4, с. 285].

Кульмінаційний момент третьої розповіді – епізод втечі Данила Червоного, його побратимів та половини зеків із табору. Ця основна подія найнапруженіша й найдраматичніша, адже боротьба йде тепер не на життя, а на смерть:

Менш, ніж за годину після того, як пролунав перший постріл, табір накрила нестримна хвиля масової розправи: ті, хто вирвався на волю, ледь устигали уникати заточок злодіїв, а „зсучені”, навіть не намагаючись опиратися, панічно тікали – шосте відчуття підказувало, що найближчим часом за них ніхто не заступиться. Рятуючись від вірної смерті, суки бігли врозтіч – і першими потрапляли під перехресний вогонь кулеметів із вишок. Враз подурілий від несподіваної свободи і безкарності табірний люд, незалежно від того, хто ці люди і за що сидять, не зважав на стрілянину [4, с. 298–299].

Розв'язка трагічна:

...на плацу серед викладених горілиць трупів Червоного не побачив. Або не впізнав: хоча там лежали і Лютий з простреленою головою, і Ворон, із грудьми, зрешеченими кулями, і всі решта, з ким ми ділили барак <...>. Їх впізнати було можна. Червоного ж не було... [4, с. 313].

Проте історія Данила, командира повстанської армії, не завершена, і Андрій Кокотюха залишає відкритим фінал:

...лежали там, поруч із придатними для впізнання мерцями, кілька чоловіків із залитими кров'ю обличчями. Звісно, хто ж їх вмиватиме, аби побачили ці лиця?! Може, Данило Червоний був одним із них. Може, ні [4, с. 313].

А. Кокотюха навмисно прописав такий фінал, цим самим стерши межу між уявним та реальним і зреалізувавши принцип гри автора з читачем, за допомогою якого компенсується занадто драматичний тон розповіді й утверджується віра в перемогу добра над злом.

Часто в художніх текстах через образи другорядних персонажів автори немов творять картину становлення чи то зміни особистості або просто демонструють еволюцію характеру головного героя, а в романі А. Кокотюхи відбувається прямо протилежний процес: головний герой роману – повністю сформована особистість, зі своїми твердими переконаннями, що суттєво позначається на трьох розповідачах та інших другорядних персонажах, змінюючи їх ставлення до подій, життєву філософію, світогляд. У свідомість кожного з героїв-розповідачів усіх трьох історій, змальованих у романі, періодично закрадаються сумніви щодо „політики партії” у ставленні до жителів певних регіонів Радянського Союзу, зокрема Західної України. Але під впливом словесних доказів та вчинків головного героя ці сумніви поступово змінюються на тверде переконання ганебності тієї політики.

Концептуальні засади життєвої позиції кожного персонажа висловлено головно в діалогах-роздумах, створених у колі „Данило Червоний – другорядний персонаж”. Автор акцентує на окремих моментах аналізу життєвих позицій героїв другого плану, які

вступають у відкрите протистояння з Червоним або погляди яких на дійсність суперечать переконанням головного героя. Відстеживши схему появи другорядних персонажів поряд з отаманом у процесі розвитку сюжетної лінії твору, ми переконалися, що в кожному із зошитів мова йде від першої особи. Отже, кожного розповідача окремої історії можна було б вважати головним героєм, якби не образ Данила Червоного, який поєднує три зошити. Порушивши в романі тему діяльності УПА на території Волині, А. Кокотюха здійснив спробу художньо розкрити морально-психологічну сутність українців, а „авторське бачення бандерівщини в романі представляє життєствердні ідеї, вибудовує систему героїв і антигероїв, висвітлює пріоритети національних і антинаціональних поривань” [2, с. 80]. Так чи інакше, але всі другорядні герої твору не випадкові, адже через трактування їх світоглядних позицій автор, можливо, уперше за багато років в українській літературі, створив образ нашого співвітчизника, який не загинув героїчно, а продовжує боротьбу за вільну Україну й сьогодні.

1. *Гекман Л. П.* Персоносфера традиционной культуры: теоретико-методологический аспект [Электронный ресурс] / Л. П. Гекман // Вестник АлтГПУ им. И. И. Ползунова. – Барнаул : Изд-во АлтГТУ им. И. И. Ползунова, 2006. – № 1. – С. 74–75. – Режим доступа : http://elib.altstu.ru/elib/book/Files/va2006_1/pdf/074_Gekman.pdf.
2. *Даниленко Л. В.* Повернення бандерівців: ідеї і прагнення нації в авторському міфі А. Кокотюхи (роман „Червоний”) / Л. В. Даниленко // Вісник Запорізького національного університету : збірник наукових праць. Філологічні науки. – Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т, 2015. – № 1. – С. 78–83.
3. *Ковалевська Є.* Андрій Кокотюха: „Червоний” не просто роман – це громадянська позиція : [інтерв’ю з Андрієм Кокотюхою] [Електронний ресурс] / Євгенія Ковалевська. – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2012/11/121129_book_2012_interview_kokotyuha_ek.shtml.
4. *Кокотюха А.* Червоний / Андрій Кокотюха. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2013. – 320 с.
5. *Лихачев Д.* Человек в литературе Древней Руси / Дмитрий Лихачев. – Москва : Наука, 1970. – 180 с.
6. *Нікоряк Н. В.* Автентичність кіносценарію як сучасного літературного тексту : [монографія] / Н. В. Нікоряк ; вступне слово О. Червінської. – Чернівці : Місто, 2011. – 240 с.

7. *Ткаченко А. О.* Мистецтво слова (Вступ до літературознавства) / А. О. Ткаченко. – Київ : ВПЦ „Київський університет”, 2003. – 448 с.
8. *Філоненко С.* Пригодницько-історична белетристика Андрія Кокотюхи: діалог з традицією / Софія Філоненко // Літературний процес: методологія, імена, тенденції : збірник наукових праць (філологічні науки). – Київ : НМЦ Київського університету імені Бориса Грінченка, 2015. – № 6. – С. 76–79.
9. *Хазагеров Г.* Персоносфера русской культуры / Георгий Хазагеров // Новый мир. – 2002. – № 1. – С. 133–145.
10. *Червінська О. В.* Психологічні аспекти актуальної рецепції тексту: Теоретико-методологічний погляд на сучасну практику словесної культури : науковий посібник / О. В. Червінська, І. М. Зварич, А. В. Сажина. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2009. – 284 с.

ПЕРСОНОСФЕРА РОМАНА А. КОКОТЮХИ „ЧЕРВОНЬКИЙ”

Людмила Николаевна Ромас
orcid.org/0000-0003-1755-5857
nushalansberg@gmail.com

Кандидат филологических наук, доцент
Кафедра украинской литературы

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара
Пр. Гагарина, 72, г. Днепро, Украина

Аннотация. Исследована персоносфера романа „Червоний” современного украинского писателя А. Кокотюхи. Среди персонажей романа выделено те, которые познаются как личности в историко-культурных и социально-политических реалиях. Выяснено, что композиционной особенностью романа является то, что он написан в виде трех тетрадей от имени трех второстепенных персонажей, важность которых определяется их ролью в развитии сюжета. Доказано, что коммуникация автора с читателем происходит опосредованно, через эксплицитных персонажей из трех разных историй об одном и том же человеке. Опозицию „двух правд” показано также через эксплицитных авторов (Клим Рогозний, Григорий Титаренко), представленных в произведении образами рассказчиков, которые выполняют функции воображаемого автора. Проанализировано моделирование специфических совокупностей образов романа: представителей советского режима, свободных людей, убежденных в справедливости своей борьбы за освобождение Украины от оккупантов, и специфическую совокупность лагерных объектов-персонажей.

Ключевые слова: роман, персоносфера, образ, моделирование, исторический факт, второстепенный персонаж, А. Кокотюха.

PERSONALITY SPHERE IN THE NOVEL “CHERVONY” BY A. KOKOTYUKHA

Lyudmila Romas

orcid.org/0000-0003-1755-5857

nushalansberg@gmail.com

Department of Ukrainian Literature

Oles Honchar Dnipro National University

Gagarin Avenue, 72, 49010, Dnipro, Ukraine

Abstract. The personality sphere of the novel “Chervony” by the modern Ukrainian writer A. Kokotyukha has been analyzed. Only those characters that are recognized as personalities in the historical-and-cultural and social-and-political realia have been chosen. It has been found that the compositional peculiarity of the novel lies in the fact that it was written as three notebooks (“Ukraine. Volyn, Fall 1947”, “Ukraine. Volyn, Spring 1947” and “The Komi ASSR, Vorkuta, Fall 1948 – Spring 1948”) on behalf of three minor characters (Mikhail Sereda, Lev Dobrokhotov, Victor Gurov). The importance of these characters is defined by their roles in the plot development. It has been focused that in any literary work less writer’s attention is paid to minor characters playing supporting roles. Nevertheless, it is minor characters that help reveal main characters’ peculiarities. In the given novel minor characters are subconsciously viewed as main ones. It has been proved that the writer’s communication with the reader takes place indirectly, through explicit characters of the three different stories about one and the same person. The opposition of “two verities” (soviet and rebellious) is also shown through explicit story tellers (Klim Rogozny, Grygory Tytarenko). They fulfill the functions of imagined authors. The modeling of specific complex of the novel has been analyzed: the representatives of the soviet regime (People’s Commissariat for Internal Affairs representatives, militiamen, Stalin concentration camps’ chiefs), free people, convinced in the just fight for Ukraine’s freedom from occupants (ataman Chervony, fighters of Ukrainian Insurgent Army) and specific complex of concentrated camp characters (political prisoners, big time stuff, bitches (criminals collaborating with law enforcing bodies).

Key words: novel, personality sphere, image, modeling, historical fact, minor character, A. Kokotyukha.

References

1. Gekman L. P. Personosfera traditsionnoi kul’ tury: teoretiko-metodologicheskii aspect [Personosphere of Traditional Culture: theoretical and methodological aspect]. *Vestnik AltGTU*, 2006, no. 1, pp. 74–75. Available at: http://elib.altstu.ru/elib/book/Files/va2006_1/pdf/074_Gekman.pdf (accessed 11 May 2017). (in Russian)

2. Danilenko L. V. Povernennya banderivtsiv: ideyi i prahnennya natsyi v avtors'komu mifi A. Kokotyuhy ("Chervonyy") [The Return of Bandera's men: the national ideals and aspirations in A. Kokotyukha's author's myth (novel "Red")]. *Visnyk Zaporiz'kogo natsional'nogo universitetu*, 2015, no. 1, pp. 78–83. (in Ukrainian).
3. Kovalevs'ka E. *Andriy Kokotyukha: "Chervonyy" ne prosto roman – tse hromadyans'ka pozytsiya* [Andriy Kokotyukha "Red" is not a romance – it's civil position] Available at: http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2012/11/121129_book_2012_interview_kokotyuha_ek.shtml (accessed 11 May 2017). (in Ukrainian).
4. Kokotyukha A. *Chervonyy* [Chervony]. Kharkiv, 2013, 320 p. (in Ukrainian).
5. Likhachov D. *Chelovek v literature Drevney Rusi* [The Man in the Literature of Ancient Rus']. Moscow, 1970, 180 p. (in Russian).
6. Nikoriak N. V. *Avtentychnist' kinostsenariiu iak suchasnoho literaturnoho tekstu* [Authenticity of the screenplay as a modern literary text]. Chernivtsi, 2011, 240 p. (in Ukrainian).
7. Tkachenko A. O. *Mystetstvo slova (Vstup do literaturoznavstva)* [Art of Words (Introduction to Literary Studies)]. Kyiv, 2003, 448 p. (in Ukrainian).
8. Filonenko S. *Prihodnyts'ko-istorychna beletrystyka Andriya Kokotyukhy: dialoh z traditsiyeyu* [Historical adventure fiction by Andriy Kokotyukha: dialogue with tradition]. *Literaturnyy proces: metodologiya, imena, tendencii*. Kyiv, 2015, no. 6, pp. 76–79. (in Ukrainian).
9. Khazagerov G. *Personosfera russkoi kul'tury* [The Personosphere of Russian Culture]. *Novyi mir*, 2002, no.1, pp. 133–145. (in Russian).
10. Chervinska O. V., Zvarych I. M., Sazhyna A. V. *Psykhologichni aspekty aktual'noi retseptsii tekstu: teoretyko-metodolohichni pohliad na suchasnu praktyku slovesnoi kul'tury* [Psychological aspects of actual text reception: theoretical and methodological view on the modern verbal culture]. Chernivtsi, 2009, 284 p. (in Ukrainian).

Suggested citation

Romas L. *Personosfera romanu A. Kokotyukhy "Chervonyi"* [Personality Sphere in the Novel "Chervony" by A. Kokotyukha]. *Pytannia literaturoznavstva*, 2017, no. 96, pp. 152–173. (in Ukrainian).

Стаття прийнята до друку 15.06.2017 р.